

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра психології та
соціальної роботи

КУРСОВА РОБОТА
на тему:
«ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ
В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ»

Виконала:

студентка групи ПС-21

Петрусь Наталія Романівна

Перевірив:

к.психол.н., доцент

Гірняк А.Н.

Тернопіль – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
 РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	 5
1.1. Поняття та зміст феномена толерантності.....	5
1.2. Основні характеристики толерантності дітей підліткового віку	9
Висновки до розділу 1	13
 РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ	 14
2.1. Організація і зміст емпіричного дослідження.....	14
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження.....	18
2.3. Шляхи підвищення толерантності у підлітковому віці	22
Висновки до розділу 2	31
 ВИСНОВКИ.....	 32
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	 34
 ДОДАТКИ.....	 37

ВСТУП

Актуальність проблеми. Об'єктивні суспільні процеси інтеграції та глобалізації культур, економічні та соціальні зміни в суспільстві ставлять нові вимоги до особистості вчителя. Професійно-педагогічна підготовка у вузі має ставити за мету не лише формування високого рівня його загальної культури, моральних якостей, особистісний розвиток, а й вміння налагоджувати конструктивну взаємодію в аспекті порозуміння з усіма учасниками педагогічного процесу, бути взірцем толерантності особистості.

Серед найважливіших аспектів особистості сьогодні все частіше називають толерантність. Вже на етапі шкільного навчання стає актуальним створення психолого-педагогічних умов, що забезпечують становлення різних компонент особистісної, соціальної, емоційної та етнічної толерантності дітей підліткового віку. У міжособистісному контексті важливим є створення такої якості взаємодії, яка передбачає емоційну стійкість, довіру, повагу, терпимість до відмінностей, взаємоприйняття та співробітництво. Останніми роками категорія «толерантність» не лише стала загальновживаним міжнародним терміном, а й почала активно фігурувати в наукових дослідженнях, присвячених гуманітарним проблемам, зокрема й педагогічним. Реалізація ідей толерантності є найбільш перспективною для дітей підліткового віку.

Проблема толерантності дітей підліткового віку набуває актуальності в політичних, культурологічних, юридичних і соціологічних науках. Однак найбільший інтерес до неї виявляється в психології й у педагогіці, про що свідчать праці О. Батуріна, І. Воробйової, О. Калач, Л. Ніколаєвої, А.Скок, Ю. Тодорцевої, О. Шавріної та ін. Толерантність як психологічний феномен гуманістичного підходу досліджувалась багатьма науковцями, серед яких В. Лекторський, В. Петрицький, Л. Бабенко, І. Бех, В. Білоусова, М. Євтух, О. Сухомлинська та ін. Процес формування комунікативних якостей вчителя досліджували Л. Гапоненко, Л. Долинська, Т. Рукас, І.Яценко та ін.

Аналіз наукових студій дає підстави стверджувати, що з цієї проблеми недостатньо вивченими є питання розвитку толерантності дітей підліткового віку. Незважаючи на те, що поняття толерантності ґрунтовно досліджено у педагогіці, до сьогодні не повною мірою з'ясовано психологічні компоненти аналізованого феномену, що й обумовило вибір теми курсової роботи.

Об'єкт дослідження – толерантність як психологічний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості толерантності дітей підліткового віку.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично перевірити психологічні особливості толерантності дітей підліткового віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сутність проблеми толерантності, виявити сутність та основні ознаки досліджуваного феномена.
2. Охарактеризувати особливості толерантності дітей підліткового віку.
3. Обґрунтувати процедуру та методики емпіричного дослідження, проаналізувати його результати.
4. Описати тренінг толерантності для дітей підліткового віку.

Методи дослідження: аналіз, синтез, класифікація, систематизація і узагальнення даних психологічної літератури; психологічні спостереження, психологічне тестування, кількісна та якісна обробка емпіричних даних.

Практичне значення роботи визначається уточненням поняття «толерантність», обґрунтуванням психодіагностичного комплексу та емпіричним дослідженням психологічних особливостей толерантності дітей підліткового віку.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У ПІДЛІТКОВОМУ ВІСІ

1.1. Поняття та зміст феномена толерантності

Толерантність у всі часи вважалася людською чеснотою. Вона мала на увазі терпимість до відмінностей серед людей, уміння жити, не заважаючи іншим, здатність мати прав і свободи, не порушуючи права і свобод інших.

Поняття «толерантність» формувалося впродовж усього періоду історичного розвитку суспільних відносин. Проблема толерантності поставала в усіх культурах, при чому кожна епоха вирішувала названі питання по-своєму. Це є універсальна проблема людства, яка зародилася ще в Стародавньому Римі і дотепер не втратила актуальності. Доказом слугує однозначне трактування феномену в різних культурах світу, в основу чого покладено категорії терпіння, терпимості до когось або до чогось, готовність надати іншій людині свободу думки й дій. Отже, толерантність, терпимість і терпіння, на перший погляд, є синонімічними поняттями [6, с. 110].

На рубежі двох тисячоліть толерантність стала загальновживаним терміном, що фігурує в політиці, економіці, освіті й науці більшості країн світу. Про це свідчать міжнародні документи, у яких її проголошено засадничим принципом, регуляторним механізмом взаємин у соціумі. Шанобливе ставлення до іншої людини сприяє вільному й відкритому діалогу, досягненню злагоди в суспільстві та, як наголошено в «Декларації принципів толерантності» (ЮНЕСКО, 1995 р.) [17], є необхідною умовою миру й соціально-економічного розвитку всіх країн.

У теорії сучасного наукового знання мають місце різні підходи до розуміння феномену «толерантність» через його багатоаспектність.

Медико-біологічний контекст висвітлює адаптацію організму до несприятливих впливів середовища та його репараційність [2, с. 170]. Філософський аспект пропонує розгляд толерантності як готовності постійно

і з гідністю сприймати особистість, річ або подію, як терпіння, терпимість, витримка, примирення [15, с. 3].

Політичний контекст centruє увагу на повазі до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки [19, с. 213].

Соціологія трактує толерантність як милостивість, делікатність, прихильність до іншого тощо [7, с. 16].

Загалом толерантність – це терпимість до інших поглядів, думок, звичок, необхідна в контексті особливостей різних народів, націй і релігій. Це ознака впевненості в собі, усвідомлених і надійних власних позицій, готовності адекватного сприйняття всіх ідейних течій, що не боїться порівнянь з іншими поглядами й не уникає духовної конкуренції.

Сучасна філософія тлумачить толерантність як інтелектуальну протилежність інтолерантності, нетерпимості (О. Леонтєва, В. Петренко), як певну форму людської свідомості, а отже, і принцип організації суспільних відносин (Л. Дробіжева, В. Кемеров, Дж. Лорсен, К. Нідерман, О. Перцев, Г.Петрова, М. Хомяков та ін.); як активну життєву позицію, що охоплює захист прав будь-якої людини і негативне (неприпустиме) ставлення до виявів нетерпимості (О. Асмолов, Б. Уільямс); як здатність до взаєморозуміння, бажання відчувати світосприйняття іншого, уміння йти на компроміс (Р. Валітова, В. Лекторський).

На думку В. Лекторського, категорія толерантності пов'язана з розширенням власного досвіду особистості й критичного діалогу, у ході якого людина не тільки самоідентифікується, але й може змінюватися, розвиватися, оскільки, постійно комунікуючи, вона веде діалог не тільки з іншими, але й сама з собою, що дає їй змогу водночас удосконалюватися. Учений пропонує чотири можливих способи розуміння толерантності:

1) толерантність як байдужість (існування думок, істинність яких ніколи не може бути доведена) – релігійні погляди, цінності різних культур, етичні вірування, переконання тощо;

2) толерантність як неможливість взаєморозуміння (обмежує вияви терпимості пошаною до іншого, якого водночас зрозуміти неможливо і з яким неможливо взаємодіяти);

3) толерантність як поблажливість (привілейоване у свідомості людини становище власної культури, тому всі інші оцінюються як слабші: їх можна терпіти, але при цьому одночасно й зневажати);

4) терпимість як розширення власного досвіду й критичний діалог – дає змогу не тільки поважати чужу позицію, але й змінювати свою у формі критичного діалогу [31, с. 26-27].

У загальнопедагогічному контексті толерантність трактується як готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на засадах згоди і порозуміння (О. Безносюк, С. Бондирева, С.Бурдіна, В.Калошин, Д.Колесов, К. Уейт, В. Шалін та ін.) [1, с. 79-80].

В аспекті психологічного підходу концептуальні аспекти вивчення проблеми толерантності розглядаються крізь призму різних підходів (А.Асмолов, С.Братченко, І.Бех, С.Бондирева, Г.Солдатова, В. Шалін та ін.). Залежно від контексту інтерпретації, толерантність наповнюється особливим специфічним значенням, розглядається в руслі таких понять як визнання, прийняття, розуміння, терпимість [13, с. 105].

Так, даний феномен трактується, як здатність бачити в іншому саме іншого – носія інших цінностей, логіки мислення, інших форм поведінки, усвідомлення його права бути іншим. Ключовим визнається позитивне ставлення до цієї несхожості, що припускає уміння бачити іншого «зсередини», здатність поглянути на світ одночасно зі своєї точки зору та з позиції іншого (А.Асмолов, Р.Валітова, П.Степанов та ін.).

З огляду на способи розуміння толерантності, у психології це поняття кваліфікують як основну умову й необхідну якість процесу становлення особистості. Так, у трактуванні М.Бубера толерантність являє собою органічну частину діалогу між «Я» і «Ти», у ході якого відбувається справжня зустріч у відносинах, позиціях і можливостях [6, с. 110]. Тому ця

категорія неодмінно пов'язана з комунікативними процесами в міжособистісних стосунках.

Такий підхід обґрунтовують різноманітні зарубіжні психологічні теорії особистості. Наприклад, згідно з теорією «здорової особистості» А. Маслоу, трактування феномену толерантності відкриває шлях до розуміння сутності людини з позицій її самоактуалізації [20, с. 22].

Для опису складних психологічних процесів і явищ, зокрема й толерантності, зазвичай застосовують три компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. С. Братченко пропонує ще й вербальний компонент, обґрунтовуючи це тим, що в реальній освітній практиці існують спроби навантаження на толерантність, навчання вимовляти правильні слова тощо [13, с. 107]. Дослідник наголошує на зв'язку феномену толерантності з комунікативними процесами міжособистісної взаємодії.

Толерантність є результатом свідомого вибору і може бути визначена як такий принцип взаємодії людини з іншими людьми, яка виходить з розуміння, прийняття та поваги множинності та різноманіття буття, визнання неминучості співіснування індивідуальних відмінностей, а також – з готовності вибудовувати свій власний світ настільки сильним і гнучким, щоб бути відкритим для взаємодії з іншими [5, с. 29].

Суть міжособистісної толерантності – в усвідомленому і ціннісно осмисленому виборі особистості, відповідно до якого людина, маючи власну думку, світогляд, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити інакше, а також готова розуміти і враховувати інші точки зору. Саме міжособистісний рівень толерантності має найбільше значення в роботі вчителя і саме тут, відчувається істотний дефіцит прийняття і терпимості.

1.2. Основні характеристики толерантності дітей підліткового віку

Дослідники проблеми толерантності підкреслюють, що пріоритетне значення для формування толерантної особистості має підлітковий вік, оскільки саме тоді формуються ціннісні орієнтири, складаються відносно стійкі зразки поведінки. Під толерантною поведінкою розуміється зовнішній прояв сукупності дій, що передбачає поважливе ставлення до «іншого», здатність цілісно сприймати «іншого», здатність бачити в «іншому» рівноцінну особистість, емоційно-вольову готовність до діалогу з «іншим», здатність до компромісів і готовність поступитися власним інтересом для запобігання конфлікту, здатність до критичного ставлення до себе.

Досліджуючи взаємозв'язок толерантності й спілкування у підлітковому віці, М. Каган акцентує увагу на « досягненні спільності (або підвищенні рівня спільності) діючих суб'єктів... при збереженні неповторної індивідуальності кожного» [24, с. 18]. Таким чином, окреслюються співвідношення партнерів спілкування: взаємодія – толерантність – спілкування – спільність. Об'єкт толерантності в цьому процесі перетворюється в суб'єкт спілкування. Отже, толерантність спонукає до спілкування, а від рівня спілкування залежить вид і рівень сформованості толерантності. Саме тому обґрунтованими є підстави для аналізу поняття «комунікативна толерантність».

За визначенням А. Скок, «толерантність – це насамперед здатність підлітка до взаємодії з іншими. Вона включає пізнання особистістю самої себе та іншої людини, толерантні установки поведінки й спілкування» [27, с. 80]. На думку Л. Ніколаєвої, толерантність є духовним і фізичним станом у підлітковому віці, який координує певний тип його стосунків із партнерами спілкування й містить ціннісні характеристики особи [19, с. 214].

Згідно з твердженням В. Бойка, толерантність у підлітковому віці – це «характеристика ставлення особистості до людей, яка демонструє ступінь її витриманості неприємних і неадекватних, на її думку, психічних станів,

якостей і вчинків партнерів взаємодії» [11, с. 9]. Учений окреслює такі типи комунікативної толерантності:

- загальна – тенденція ставлення особистості до людей у цілому;
- ситуативна – ставлення конкретної людини до іншої людини;
- типологічна – ставлення до типів особистості або групи людей конкретної національності, соціального статусу, професії [11, с. 9-10].

Названі типи комунікативної толерантності доводять багатогранність і складність цього феномену, оскільки підлітки, об'єднуючись у групи, не тільки спільно здійснюють якусь певну діяльність, а й задовольняють потребу в спілкуванні. При цьому ототожнення себе з групою реалізується в спілкуванні й лягає в основу системи стосунків «свій у конкретній групі», що виконує цілий ряд функцій комунікативної толерантності. Серед них О.Грива виокремлює такі:

- контактна функція – налагодження контакту як стану обопільної готовності до прийому й передачі повідомлень та підтримки взаємозв'язку у вигляді постійної взаємоорієнтованості;
- інформаційна функція – обмін повідомленнями, думками, задумами;
- спонукальна функція – стимуляція активності партнера з метою скерувати його на виконання певних дій;
- координаційна функція – взаємне орієнтування й узгодження дій при організації спільної діяльності;
- функція розуміння – адекватне сприйняття й розуміння змісту повідомлення та взаємне розуміння намірів, настанов, переживань, станів;
- емотивна функція – формування в партнера потрібних емоційних переживань, а також зміна за його допомогою своїх переживань і станів;
- функція налагодження відносин – усвідомлення й фіксація свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків співтовариства, у якому діє індивід;
- функція здійснення впливу – зміна стану, поведінки, індивідуально-смыслових станів партнера [16, с. 44-45; 31а].

Комунікативна толерантність у підлітковому віці є особливою якістю способу буття, а не тільки вимогою професійного призначення чи комунікативною навичкою. Звідси випливає важливий для розширеного тлумачення сутності комунікативної толерантності наслідок: толерантність – це особливий принцип існування світу спілкування й взаємних відносин із ровесниками, який підліток будує на основі розуміння, прийняття багатогранного буття та визнання неминучості співіснування відмінностей.

Комунікативну толерантність у підлітковому віці трактують із позицій багатоаспектності й неоднорідності змісту феномену, до якого належать когнітивні, емоційні й поведінкові характеристики. При цьому поведінковий вимір, на думку С. Братченка, становить найбільш видимої частину «айсберга толерантності» і традиційно привертає особливу увагу як у процесі діагностики, так і в ході навчання. До поведінкової толерантності підлітків вчений зараховує ряд конкретних умінь і здібностей, серед яких виокремлює суто комунікативні, а саме:

- здатність до толерантного висловлювання та обстоювання власної позиції як погляду (Я-висловлювання тощо);
- готовність толерантно ставитися до висловлювань інших (сприйняття думок і оцінок інших людей як вираження їх поглядів, що мають право на існування, незалежно від міри розбіжності з власними поглядами);
- здатність до «взаємодії інакодумців» і вміння домовлятися (погоджувати позиції, досягати компромісу й консенсусу);
- толерантна поведінка в напружених і екзотичних ситуаціях (у разі відмінностей у поглядах, зіткнення думок або оцінок) [13, с. 110; 15a].

Комунікація у підлітковому віці відбувається в умовах ціннісно-сміслової, фасилітарної взаємодії, тобто коли між суб'єктами утворюється глибокий, стійкий зв'язок на ґрунті допомоги, полегшення, сприяння в пошуку інформації, наприклад, із питань професійного розвитку. З огляду на це, суть такого підходу до розуміння комунікативної толерантності полягає в цілеспрямованому формуванні її складових шляхом спеціального навчання,

соціально-психологічних тренінгів тощо, бо саме в ході цього виявляється істинна сутність досліджуваного явища. Як зазначає С. Братченко, основну увагу зосереджують не на досягненні «заданих результатів», загальних для всіх, а на створенні умов, найбільш сприятливих для вироблення кожним власної, самостійної й незалежної позиції, для природного, рефлексивного й індивідуального становлення толерантності в основних її вимірах [13, с. 111].

Отже, толерантність у підлітковому віці – це такий тип міжособистісної взаємодії, за якого головною метою діяльності стає допомога й створення сприятливих умов для саморозвитку й самореалізації іншого суб'єкта. Оскільки толерантність підлітків виявляється у взаємодії учасників комунікативного процесу, то закономірно відбувається синергізм відтворення сутності комунікативних актів: обмін інформацією між учасниками спільної діяльності; структурування організації учасників залежно від її змісту та способу оволодіння нею; взаємопізнання суб'єктів діяльності як основа для їхнього взаєморозуміння [9, с. 76].

Суть феномену «толерантність підлітків», на думку В. Аршинова, полягає і в «мистецтві організації умов для продуктивного діалогу «порядок – хаос», на межі яких «кристалізується» новий сенс» [2, с. 170]. Підліток постає як відкрита система, детерміновані й стохастичні (випадкові) процеси взаємодіють, взаємодоповнюють один одного й виявляють тенденцію до гармонії та позитивного системного розвитку. Із такої позиції толерантність передбачає взаємодію підлітків як представників різних світоглядів, стилів життя, релігійних настанов у пошуках принципів взаєморозуміння, нових способів комунікації на підставі взаємоузгодженого співробітництва.

Висновки до розділу 1

Із психологічного погляду толерантність – це здатність особистості в комунікативних ситуаціях незбігання думок, оцінних суджень, поведінки, вірування тощо управляти зниженням чутливості до об'єкта, що відбувається завдяки механізмам терпіння, терпимості й прийняття. При цьому спілкування слугує основою базисної толерантності людей. Аналіз змісту поняття «толерантність» доводить, що феномен пов'язаний із комунікативними процесами, функції яких слугують основою для розуміння сутності категорії «толерантність» як особистісної якості. Це виявляється в процесі людського спілкування, базованого на етичних нормах, і формується на рівні мотиваційно-ціннісного ставлення до взаємодії як до рівноправного діалогу й на рівні вияву її в комунікативній поведінці.

Базою розуміння сутності поняття «толерантність» є те, що окреслений феномен детермінований виявом свідомого, осмисленого й відповідального вибору людини, її позиції й активності стосовно налагодження певних відносин у ході спілкування з іншими людьми. Досліджуване явище – складне, багатоаспектне й багатокомпонентне, оскільки його основу становить особливий діалоговий спосіб міжособистісної взаємодії, що відбувається на синергетичних засадах співробітництва спонтанно або цілеспрямовано в спеціально створених умовах навчання, виховання й розвитку особистості.

Дослідники проблеми толерантності підкреслюють, що пріоритетне значення для формування толерантної особистості має підлітковий вік, оскільки саме тоді формуються ціннісні орієнтири, складаються відносно стійкі зразки поведінки. Під толерантною поведінкою розуміється зовнішній прояв сукупності дій, що передбачає поважливе ставлення до «іншого», здатність цілісно сприймати «іншого», здатність бачити в «іншому» рівноцінну особистість, емоційно-вольову готовність до діалогу з «іншим», здатність до компромісів і готовність поступитися власним інтересом для запобігання конфлікту, здатність до критичного ставлення до себе.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація і зміст емпіричного дослідження

Для вивчення психологічних особливостей толерантності у підлітків розроблено методику емпіричного дослідження, визначено його об'єкт, предмет і завдання. Об'єктом емпіричного дослідження виступили учнів підліткового віку. Предметом дослідження стали психологічні особливості толерантності у підлітків. При цьому методика емпіричного дослідження розглядалася як процедура здійснюваних пізнавальних і перетворюючих дій, операцій та впливів у цілому, які реалізувалися в ході дослідження стосовно предмета й спрямовані на розв'язання його завдань.

Наступним етапом було емпіричне дослідження сутності предмета – проявів толерантності у підлітків. На даному етапі дослідник взаємодіє з предметом, сутність та структура якого теоретично з'ясовані, а тому пізнавальні дії спрямовані до психологічних ознак сутності предмета; метою цих дій є визначення емпіричних критеріїв виділених ознак.

Третій етап психологічного дослідження – аналіз, інтерпретація та тлумачення змістових і формально-логічних даних, отриманих дослідником під час теоретико-пізнавальної та емпіричної взаємодії з предметом свого дослідження. Це дуже відповідальний етап, оскільки на ньому виявляється дослідницький ефект попередніх пізнавальних дій та дослідження в цілому.

Аналіз джерел з психологічної діагностики дав змогу констатувати, що вивчення толерантності у підлітків є предметом багатьох емпіричних досліджень. Для вивчення толерантності використовують опитувальники, які дозволяють отримати надійну інформацію не тільки про внутрішні спонукання підлітків, але й прояви їх поведінки.

Емпіричне дослідження проводилося у сьомих класах загально-освітньої школи №5 м. Волочиська. Загальний обсяг вибірки склав 38 учнів.

На першому етапі емпіричного дослідження здійснювався підбір психологічних методик. Однієї прямої методики для правильного виявлення **толерантності у підлітків** не існує. Тому використано низку пов'язаних між собою методик, прямо або опосередковано спрямованих на аналіз **цього феномену**. Так, для всебічного вивчення предмета дослідження використано діагностичний комплекс методик:

- 1) опитувальник агресії Басса-Дарки;
- 2) Фрайбурзька анкета агресивності;
- 3) методика діагностики стилю конфлікту Томаса-Кілмана.

Ці методики є достатньо надійними, валідними та адаптованими для дослідження психологічних особливостей толерантності у підлітків.

Опитувальник Басса-Дарки – одна з найбільш популярних у психології методик для дослідження агресії, складається із 8 субшкал і за допомогою яких виявляють наступні форми агресивних і ворожих реакцій:

1. Фізична агресія (прямий напад) – використання фізичної сили проти іншої особистості.

2. Непряма агресія – під цим терміном розуміють як агресію, яка обхідним шляхом спрямована на іншу особу – злі плітки, жарти, так і агресію, яка ні на кого не спрямовується – вибух люті, що виявляється в крику, тупанні ногами, битті кулаками по столу і т. ін. Ці вибухи гніву характеризуються невизначеною спрямованістю і неврегульованістю.

3. Схильність до роздратування – готовність при щонайменшому збудженні до прояву імпульсивності, різкості, грубощів.

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитетної людини чи керівника; ця поведінка може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти усталених звичаїв і законів.

5. Образа – заздрість і ненависть до оточуючих, обумовлена відчуттям гіркоти, гніву на весь світ за дійсні або уявні страждання.

6. Підозрілість – недовір'я і обережність по відношенню до людей, що ґрунтуються на переконанні про намір оточуючих заподіяти шкоду.

7. Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів через форму (сварка, крик) і зміст словесних відповідей (погроза, прокляття, лайка).

Також виділяється восьмий індекс – почуття провини. Цей індекс виражає можливе переконання обстежуваного в тому, що він погана людина, чинить жорстоко, показує наявність у нього докорів сумління.

Опитувальник складається із 75 тверджень, на які підліток дає відповідь «так» чи «ні». За кількістю збігів відповідей респондентів з ключем підраховуються індекси різних форм агресивності і ворожих реакцій. Підсумовування індексів 1, 2, 7 дає загальний індекс агресивності (ІА); 1, 3, 7 – показує рівень агресивної мотивації, а підсумовування індексів 6 і 5 – індекс ворожості (ВЕРБ). Можна також дослідити уявлення про конструктивну або деструктивну спрямованість агресивності, склавши «ІА» і «ВЕРБ».

Фізична агресія, непряма агресія, роздратування і вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а образа і підозрілість – індекс ворожості. Не випадково цей опитувальник є одним з найпопулярніших методів вивчення толерантності у підлітків.

Також для отримання достовірних даних про агресію і агресивність застосовують «Фрайбурзьку анкету агресивності». Ця методика є модифікацією поширеного опитувальника для вивчення ухвалених ризикованих рішень і будується за типом проєктивних тестів: досліджуваному пропонується набір гіпотетичних життєвих ситуацій, у яких він повинен ідентифікувати себе з одним із персонажів і ухвалити рішення про ризиковану (або навпаки, обережну) поведінку.

Також у процесі психодіагностики конфліктності у підлітковому віці ми використовували методику Томаса-Кілмана, яка дає змогу визначити стиль поведінки в конфліктній ситуації. Методика складається із 30 пар висловів, що описують варіанти можливої поведінки в конфліктних ситуаціях. У кожній з пар слід обвести кружечком варіант А або В, характерний для Вашої поведінки. Проте у багатьох випадках обидва із

запропонованих варіантів можуть виявитися нетиповими; тоді слід обвести той з них, яким людина скористалася б з більшою імовірністю.

Методика Томаса-Кілмана після підрахунку букв у кожній колонці дає змогу виявити п'ять типів конфліктної поведінки: змагання (конкуренція) як прагнення досягти своїх інтересів на шкоду іншому; пристосування — на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення — відсутність як прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей; співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Разом з тим названі методики виявляють лише наявність інтолерантних компонентів, дозволяючи діагностувати агресивні тенденції. Але тлумачення отриманих даних вимагає створення спеціальних експериментальних ситуацій для розкриття можливостей корекції підліткової інтолерантності.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження психологічних особливостей толерантності у підлітків проводилося у сьомих класах загальноосвітньої школи №5 м. Волочиськ. Загальний обсяг вибірки склав 38 учнів.

На діагностичному етапі використано низку методик:

- 1) опитувальник агресії Басса-Дарки;
- 2) Фрайбурзька анкета агресивності;
- 3) методика діагностики стилю поведінки в конфліктній ситуації Т.Кілмана.

В результаті використання діагностичних методик одержано дані, що свідчать про прояви толерантності у підлітків. При цьому ми розглянули такі форми агресивності, як фізична, непряма, вербальна і негативізм. У підлітків вираженим стає негативізм (65%), спостерігається зростання фізичної, а також вербальної агресії, тоді як агресивність непряма менш виражена.

У випробуваних спостерігається чітко виражена динаміка всіх форм агресивності (рис. 2.1).

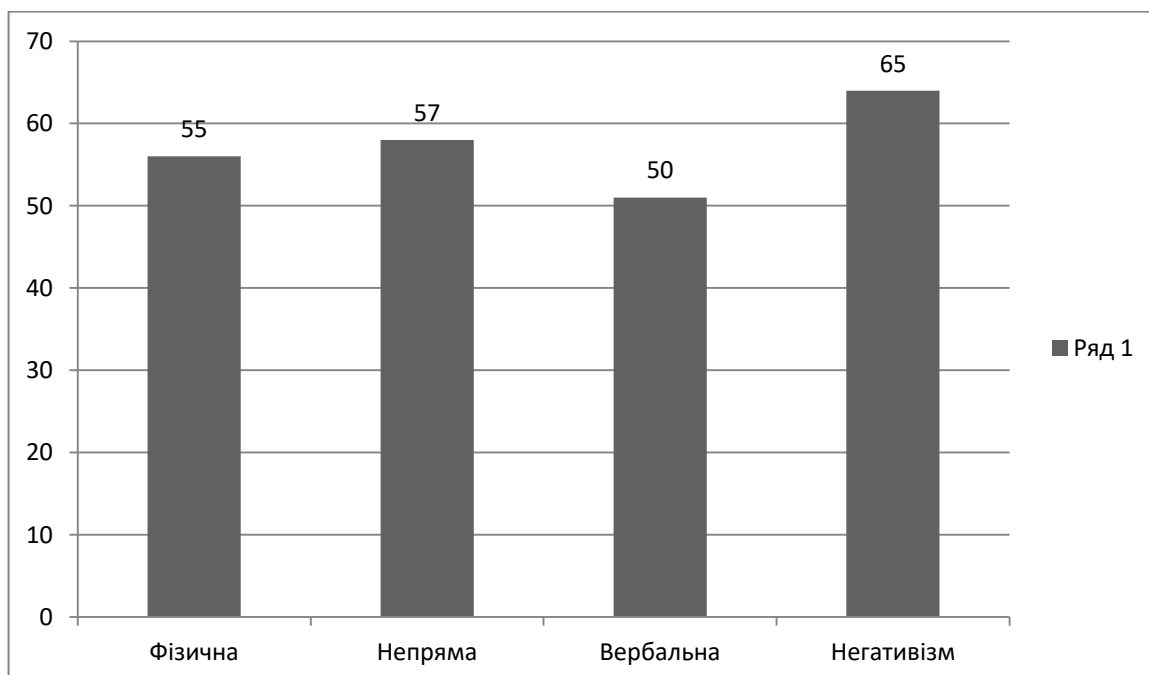

Рис. 2.1. Прояв різних форм агресивності підлітків за методикою Басса-Дарки

Разом з тим, у міру дорослішання у підлітків на перший план виходять її вербальні форми. Крім того, домінуючого значення починає набувати не фізична агресія, а негативізм. При цьому негативізм зростає у міру дорослішання дітей особливо швидкими темпами (до 65%).

Наступним етапом було здійснення порівняльного аналізу результатів дослідження між хлопцями і дівчатами. Отримані результати показують значні відмінності в прояві толерантності хлопців і дівчат підліткового віку (рис. 2.2)

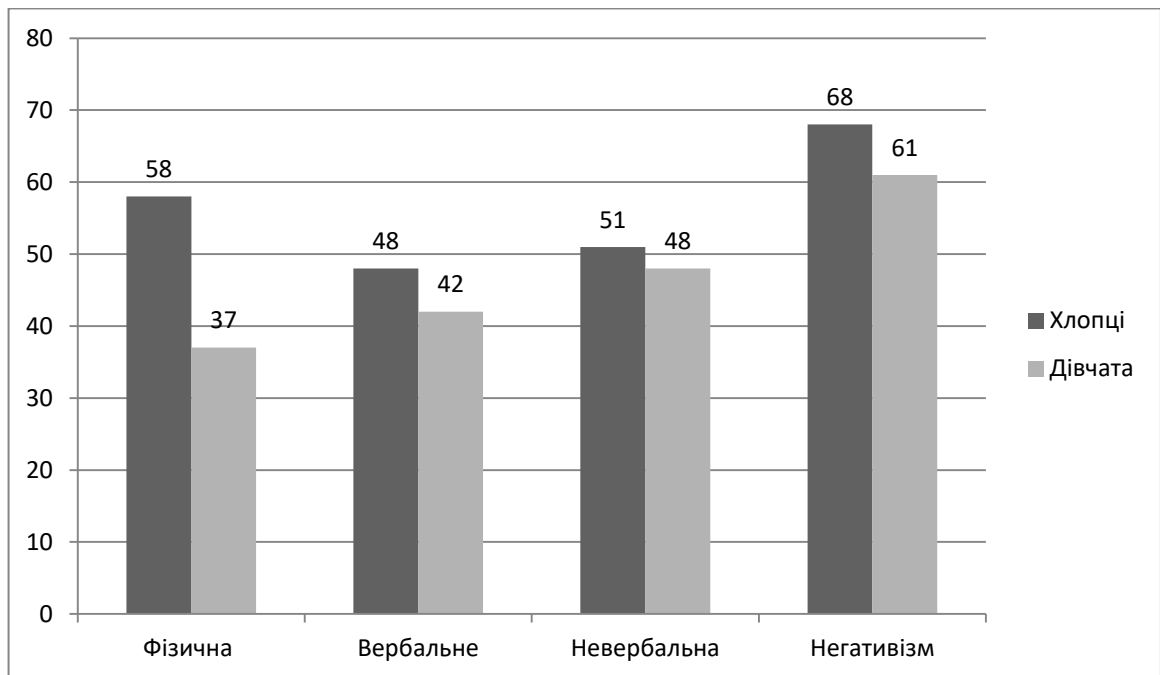

Рис. 2.2. Порівняння різних форм агресивної поведінки у хлопців і дівчат підліткового віку

Загалом агресивні прояви у підлітковому віці мають тенденцію до підвищення. Фізична агресивність, наприклад, виявляється у 58% хлопців, тоді як у дівчат ця форма агресивності наголошується лише у 37%. В той же час у хлопців з віком відбувається деяке загасання фізичної агресивності, тоді як у дівчат, навпаки, спостерігається зростання цієї форми агресивності.

Вербальна агресивність притаманна 51% хлопців і 48% дівчат. При цьому в 14-15 років у хлопців має місце зниження рівня вербальної агресивності, тоді як у дівчат цей процес має тенденцію до збільшення. Негативізм сильніше виражений у підлітків-хлопців (68%), спостерігаючись

тільки у 61% дівчат.

Загальні результати дослідження агресивності у підлітковому віці наступні (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Рівень агресивності підлітків

Рівні агресивності	Абсолютна кількість	%
Низький	10	34,5
Високий	8	27,5
Середній	11	38
Всього	29	100

Як видно з таблиці, агресивність підлітків досить висока. Зокрема, високі показники агресивних проявів поведінки продемонстрували 28 % підлітків, середні – 38 % і низькі – 35 % випробуваних.

Також виявлено підлітків, які не готові до конструктивної поведінки в конфлікті. Для цього використано тест К.Томаса. Результатом використання методики було виявлення різних типів поведінки підлітків (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Прояв різних типів поведінки у конфлікті у підлітків, %

Конфронтаційний (тиск)	Партнерський (розв'язання проблеми)	Компромісний (ділимо порівну)	Уникаючий (втеча)	Примирювальний (згладжування)
19	21	24	12	22

Виявилося, що конфронтаційний тип поведінки у конфлікті демонструють 19% підлітків, партнерський – 21%, компромісний – 24%, уникаючий – 12%, примирювальний – 22% школярів. Отже, більшість підлітків (63%) демонструють конструктивний тип поведінки в конфлікті.

З метою виявлення проявів толерантності у підлітків було визначено три рівні прояву цього феномена – високий, середній і низький.

Високий рівень толерантності у підлітків – виявлявся за показниками низького рівня агресії за методикою Басса-Дарки, низького рівня агресивності за методикою «Фрейбурзька анкета агресивності» та партнерського, або компромісного типу поведінки в конфлікті за методикою Т.Кілмана.

Середній рівень толерантності у підлітків – виявлявся за показниками середнього рівня агресії за методикою Басса-Дарки, середнього рівня агресивності за методикою «Фрейбурзька анкета агресивності» та уникаючого або примирювального типу поведінки в конфлікті за методикою Т.Кілмана.

Високий рівень толерантності у підлітків – виявлявся за показниками високого рівня агресії за методикою Басса-Дарки, високого рівня агресивності за методикою «Фрейбурзька анкета агресивності» та конфронтаційного типу поведінки в конфлікті за методикою Т.Кілмана.

Отримані результати рівнів толерантності у підлітків продемонстровані на рис. 2.3.

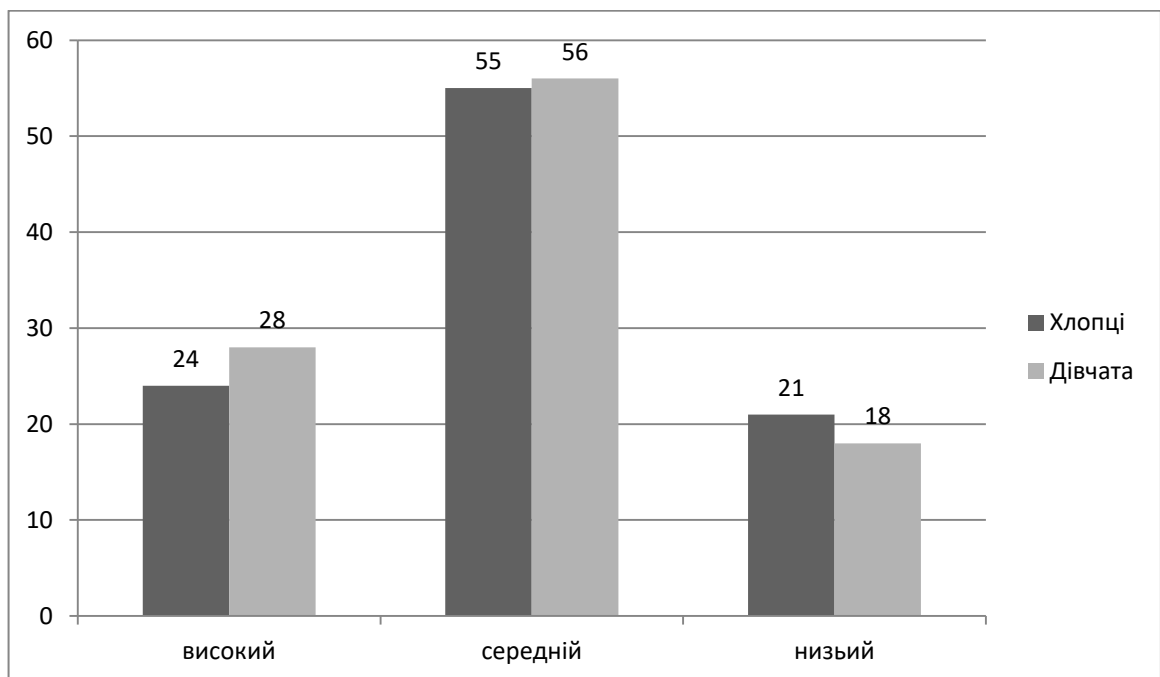

Рис. 2.3. Рівні рівень толерантності у підлітків

Загалом бачимо, що хлопці характеризуються нижчим рівнем толерантності порівняно з дівчатами. Так, високий рівень толерантності виявлено у 24% хлопців і 28% дівчат; середній рівень толерантності виявлено у 55% хлопців і 56% дівчат; низький рівень толерантності виявлено у 21% хлопців і 18% дівчат.

2.3. Шляхи підвищення толерантності у підлітковому віці

Корекційно–розвивальна програма, спрямована на подолання проявів агресивної поведінки підлітків та підвищення їхньої толерантності, розроблена на основі основних положень психологічної корекції проявів агресії та реалізувалася з підлітками, котрі за результатами психодіагностики показали низький рівень толерантності. Проводилися групові заняття, проте дана програма допускала також індивідуальні заняття з окремими підлітками, щоб дати їм можливість звикнути до спілкування з психологом.

Виходячи з того, що підвищення толерантності залежить від соціокультурних умов, в яких перебуває підліток, та соціального кола спілкування, необхідним для цього є:

врахування індивідуальних потреб та інтересів дитини, застосування ефективних технологій щодо поширення й удосконалення необхідних знань, формування умінь подолання проявів агресивної поведінки;

актуалізація пізнавальних процесів, які забезпечують процес взаємодії, встановлення сприятливого соціально–психологічного клімату в групі;

оптимізація міжособистісних відносин підлітків, інтенсивність позитивних контактів у спілкуванні;

забезпечення суб'єкт–суб'єктного спілкування на основі діалогової взаємодії та ініціативності поведінки підлітків.

Кожне заняття програми побудоване за певною схемою.

I. Рефлексія особистого самопочуття.

II. Вступне слово тренера.

III. Вправи та психологічні ігри, які відповідають меті даного заняття.

IV. Самозвіт учасників про роботу в групі.

V. Домашнє завдання (при необхідності).

На нашу думку, у подоланні проявів агресивної поведінки підлітків в контексті розвитку їхньої толерантності провідну роль відіграє дотримання наступних умов:

- врахування індивідуальності кожного підлітка (будь-який індивідуум відрізняється природними здібностями, вмінням здійснювати учбову й комунікативну діяльність, особистісними характеристиками);
- гуманістична спрямованість занять, що сприяють подоланню проявів агресивної поведінки підлітків в контексті гармонізації стилю сімейного виховання;
- поетапність подолання проявів агресивної поведінки підлітків та гармонізації стилю сімейного виховання;
- забезпечення насиченості індивідуальної і групової діяльності підлітка, референтність носіїв толерантної поведінки;
- володіння кожним підлітком інформацією про позитивні і негативні якості толерантності.

Перед початком роботи в групі важливо було зустрітися з кожним підлітком, пояснити, що група організована для того, щоб допомогти у досягненні його цілей, наголошуючи на принципі добровільності (праві вибору рішення, участі або відмові) для кожного потенційного учасника.

Потрібно було врахувати, що в невеличких групах важче залишатись непоміченим, тому ми з розумінням ставилися до почуттів учнів із проявами агресивної поведінки, які відрізняються вразливістю, підвищеною тривожністю. Не можна тиснути на таких дітей, щоб уникнути опору з їх боку, суто формальної участі в роботі, типової для них «слухняності». Таким школярам потрібно дещо більше часу, щоб оволодіти новою та тривожною для них ситуацією. Потрібно надати їм таку можливість.

Коректувальним блоком програми був психологічний тренінг толерантності інтеграційного типу з елементами різної психотерапевтичної техніки. Метою тренінгу є пошук альтернативних (соціально прийнятних) способів задоволення власних потреб і взаємодії з тими, що оточують. В ході тренінгу вирішуються наступні завдання: усвідомлення власних потреб; відреагування негативних емоцій і навчання прийомам регулювання свого емоційного стану; формування неагресивної поведінки; навчання способам

цілеспрямованої поведінки, внутрішнього самоконтролю і заборони негативних імпульсів; формування позитивної моральної позиції, життєвих перспектив, планування майбутнього.

Метою тренінгу є корекція агресивних індивідуально–психологічних проявів поведінки підлітків, навчання толерантності засобами конфліктології й ігротерапії («програвання» критичних і конфліктних ситуацій у сфері міжособистісних відносин). В ході тренінгу вирішуються наступні завдання: розпізнавання і ідентифікація власних негативних емоційних станів, що виникають при взаємодії з агресивними підлітками; навчання «непрямим» способам корекції агресії і прийомам регуляції психічної рівноваги; зняття особистих утисків і обмежень; освоєння методики контакту з агресивними підлітками і вироблення ефективного стилю взаємодії з ними.

Отже, мета програми – розвиток толерантності у підлітків.

Предмет корекції: прояви агресивної поведінки підлітків.

Методи корекції: ігротерапія, проєктивний малюнок, психогімнастика, методи поведінкової корекції.

Засоби корекції: ігри, вправи, бесіди, прийоми неігрового типу, спрямовані на зниження рівня тривожності.

Форма роботи: змішана.

Очікувані результати: підвищення проявів толерантності у підлітків.

Кожне заняття будувалося на основі таких етапів корекції:

I. Діагностичний.

II. Настановний.

III. Корекційний.

IV. Оцінювальний.

I. Діагностичний етап програми

Мета: діагностика особливостей толерантності підлітків; виявлення параметрів, що потребують корекції; формування загальної програми розвитку толерантності підлітків.

Даний етап також присвячується знайомству з класом і проведенню тестування на виявлення підлітків із невисокими проявами толерантності. На цьому занятті слід провести соціометричне дослідження для визначення статусу кожного учня в класі.

Даний етап психокорекції передбачає проведення індивідуальних бесід з метою виявлення основних факторів, що сприяють підвищенню толерантності підлітків. Бесіда допомагає визначити коло осіб (однокласники, батьки, вчителі), що викликають почуття провини, невпевненості, тривоги, для наступної роботи з учнями.

На цьому етапі використовувалася вправа «Не подобається — подобається». Психолог просить підлітка поділити чистий аркуш паперу на дві половини й записати відповіді на запитання:

- 1) що мені не подобається у школі;
- 2) що мені не подобається вдома;
- 3) що мені не подобається взагалі в житті.

Відповіді на ці запитання учень записує в лівій частині аркуша. Після цього пропонують серію позитивних запитань, відповіді на які записуються в правій частині аркуша:

- 1) що мені подобається у школі;
- 2) що мені подобається вдома;
- 3) що мені подобається взагалі в житті.

Підлітки розповідають спочатку про те, що їм не подобається, потім — що подобається у школі, вдома й у житті. Важливо дотримуватися послідовності відповідей: спочатку негативні, потім позитивні, показавши, що не так уже й погано все в житті.

Проводиться бесіда, мета якої — підготувати школяра психологічно до роботи у групі, заспокоїти його хвилювання, надати впевненості в собі й віри в те, що групові заняття допоможуть подолати труднощі розуміння, спілкування, непевності, побороти тривогу і страх.

Настановчий етап припускає зняття стресу, напруженості та скутості в

підлітка шляхом розслаблення, тобто опанування учнем методів релаксації. Цей етап важливий також тим, що повинен установити повну й абсолютну довіру школяра до психолога, закріпити віру в те, що позитивні зміни в житті можливі й до них потрібно прагнути. І наступний важливий підсумок даного етапу — встановлення довіри та взаєморозуміння між членами групи, зняття емоційної напруженості підлітків.

II. Настановчий етап програми

Мета: викликати бажання взаємодіяти та співпрацювати з психологом, внести зміни у своє життя; зняти стан тривоги, страху, скутості; підвищити впевненість у собі й розкутість.

Цей етап присвячений налагодженню конструктивних взаємин школярів між собою. Навіть якщо підлітки знайомі — це можливість поновому глянути один на одного. Школярі сідають у коло. Психолог пояснює учням, що вони разом будуть зустрічатися на спеціальних заняттях, які не схожі на шкільні уроки. На заняттях будуть грати, малювати, ділитися своїми проблемами й радощами, вчитися розуміти один одного, допомагати й підтримувати.

Учасники групи ознайомлюються з правилами групової взаємодії:

1. Участь у вправах, іграх та інших видах діяльності — добровільна.
2. Слухати товаришів потрібно мовчки, не перебивати й не коментувати.
3. Критикувати вчинок, а не людину, причому в дуже м'якій формі, бажано з конкретною порадою даному учасникові групи.
4. Говорити тільки те, що думаєш і відчуваєш сам, а не перефразувати думки інших.
5. Не обговорювати поза групою те, що відбувається в ній.

II. Корекційно-розвивальний етап програми

1. Релаксаційний комплекс «Контраст».

Мета: навчання методів релаксації, зняття відчуття тривоги, хвилювання, емоційного напруження.

Найпростіший спосіб відпочити полягає в тому, що спочатку напружують і втомлюють м'язи, потім різко розслаблюють їх.

Перша частина комплексу.

– Зобразіть нудьгуючих людей: руки покладіть на коліна, кисті вільно опустіть, корпус нахилений уперед, голова опущена. Заплющте очі. Вдихніть носом вільно та неглибоко. Видихніть, звертаючи увагу на свої відчуття від проходження повітря на видиху. Вдих, видих — пауза. Подихайте так, роблячи акцент на видихові.

– Зосереджуємо увагу на ногах. Підніміть пальці й напружте м'язи ніг. Тільки ніг! Напружте м'язи ніг — ще й ще — зніміть напруження. Напруження на вдиху, релакс на видиху.

– Переходимо до мускулатури тулуба. Напружте м'язи стегон і тазу — вдих, при цьому живіт утягується й опускаються ребра. Тримайте в напрузі м'язи до втоми. Під час видиху розслабтеся. Повторіть.

– Переходимо до мускулатури плечового пояса. Підніміть плечі вище, напружте їх, тільки плечі, — відпочиньте на видиху. Напруження, релакс.

– Закиньте голову назад до почуття напруги — на видиху опустіть голову на груди. Ще раз.

– Тепер — руки. Стисніть кисті в кулаки. Відпочиньте. Напружте м'язи рук. Розслабтеся.

– Заплющте очі, стисніть губи, стисніть зуби — розгладьте ваше обличчя.

Друга частина комплексу.

– Тепер уся ваша мускулатура розслаблена, очі заплющені. Уважно внутрішнім поглядом перегляньте всі групи м'язів. Ваші ноги, тулуб, плечі, руки, обличчя — усі м'язи тіла приємно розслаблені.

– Ви відпочиваєте.

– Ви відчуваєте приємне відчуття спокою.

– Ви спокійні, абсолютно спокійні.

– У вас гарний настрій.

- Ви спокійні й упевнені у собі.
- Побудьте в цьому приємному стані спокою.

Третя частина комплексу.

– Ви добре відпочили. Настав час відновити активність мускулатури. Дихайте, зосередившись на вдиху. Вдих — видих. Я буду рахувати від 10 до 0, і з кожною цифрою почуття свіжості й бадьорості стане охоплювати вас усе більше й більше.

– Піднімаючи носки, напружте м'язи ніг на вдиху. Видих. Порухайте ногами. Ви відчуваєте сили у ногах. Десять.

– З невеликим зусиллям напружте м'язи стегон і тазу. Хвиля свіжості охопила весь ваш тулуб. Прогніться. Дев'ять.

– Із задоволенням знизайте плечима. Ще раз. У плечах — відчуття бадьорості й свіжості. Знизайте плечима ще. Вісім.

– Зробіть кілька рухів головою вгору–вниз, ліворуч–праворуч. Приємне відчуття м'язів тіла, що рухаються. Сім.

– Порухайте руками, злегка стисніть кисті в кулаки. Шість.

– Напружте губи, зуби. Оживіть м'язи обличчя. П'ять.

– Усе ваше тіло відчуває потребу в русі. Ви бадьорі й повні сил. Зробіть розминальні рухи всіма частинами тіла. Чотири.

– Усе ваше тіло наповнене свіжістю. Три.

– Підведіться, станьте навшпиньки. Два.

– Потягніться руками уверх. Один.

– Усміхніться, розплющте очі. Нуль.

– Як ви почуваетесь? Поділімося враженнями.

2. Жестові етюди.

Мета: навчитися кращого розуміння учасників групи, передачі своїх думок, почуттів і дій жестами, тренування спостережливості; розвитку фантазії.

Насамперед, керівник група пояснює підліткам, що жест — це важливий знак спілкування. Він допомагає точніше зрозуміти мовця. Кожен

учасник групи одержує завдання передати жестами, без допомоги миміки й мови, певну ситуацію. Так, один учасник показує жестами закінчену ситуацію, включаючи в неї інших членів групи (наприклад, відкриває кран, миє руки, набирає воду в долоні й передає її по колу, закриває кран, отримує залишки води з іншого кінця, струшує руки). Інші учасники групи показують свої ситуації.

Наступне завдання — показати колір жестом. Кожен учасник по черзі зображує свій улюблений колір жестами, а всі інші відгадують. При цьому не можна показувати на предмети подібного кольору.

3. Бесіда «Наші страхи»

Психолог запитує школярів, які емоції неприємні. Підлітки перелічують негативні емоції і якщо не називають агресію, психолог нагадує учням про неї. Коротко обговорюються особливості емоційного стану, фізіологічні відчуття, що виникають під час агресії (пришвидшення серцебиття, імпульсивність поведінки). Усі разом згадують фразеологізми, пов'язані з почуттям агресії.

4. Малювання на тему «Моя агресія»

Після бесіди психолог просить дітей подумати, чого вони більше за все бояться, й намалювати свою агресію, гнів. Це може бути абстрактний малюнок або зображення конкретного об'єкта. Коли виконання малюнків завершено, підлітки по черзі коротко пояснюють, чого вони бояться й що вони зобразили. Після цього керівник групи пропонує школярам розірвати аркуш із малюнком на дрібні шматочки і говорить про те, що тепер кожен із них переміг свій гнів, що їхнього гніву більше не існує, тому що розірвані аркуші потраплять у кошик зі сміттям, будуть спалені й від агресії нічого не залишиться.

5. Вправа «Слухаємо себе»

6. Вправа «Подаруй усмішку»

VI. Самооцінювальний етап програми

В кінці кожного заняття учасники групи сідають у коло й діляться своїми враженнями та думками про заняття. Обговорюються позитивні й негативні сторони занять, які зміни вони внесли в життя кожного учасника групи, у поведінку, погляди підлітків, які враження й відчуття після себе залишили. Вислуховують і обговорюють можливі пропозиції школярів щодо зміни чи доповнення психокорекційної програми. Керівник групи й учасники дякують один одному.

Результати дослідження та досвід проведення програми дає змогу виокремити психологічні чинники, які забезпечували її ефективність:

- 1) активність підлітків на тренінгових заняттях;
- 2) довіра до психолога, який веде психотренінг;
- 3) прагнення розвиватися, відкритість і готовність до змін;
- 4) наявність вільного вибору і нерегламентованість поведінки;
- 5) попередня підготовка, роз'яснення необхідності участі в тренінгу.

Специфічні процедури і психологічна атмосфера психотренінгу, які передбачали доброзичливе ставлення, прийняття і підтримку особистості, створення умов для самоствердження і саморозвитку, постійне надання позитивного підкріплення, актуалізація перспектив учасників групи – усе це було тими чинниками, котрі сприяли подоланню проявів агресивної поведінки підлітків в контексті гармонізації стилю сімейного виховання.

Висновки до розділу 2

З метою емпіричного вивчення особливостей толерантності підлітків використано діагностичний комплекс: опитувальник агресії Басса-Дарки; Фрайбурзька анкета агресивності; методика діагностики стилю конфлікту Томаса-Кілмана. Ці методики є надійними, валідними та адаптованими для дослідження психологічних особливостей толерантності у підлітків.

В результаті використання діагностичних методик одержано дані, що свідчать про прояви толерантності у підлітків. З метою виявлення проявів толерантності у підлітків було визначено три рівні прояву феномена – високий, середній і низький. Хлопці характеризуються нижчим рівнем толерантності порівняно з дівчатами. Так, високий рівень толерантності виявлено у 24% хлопців і 28% дівчат; середній рівень толерантності виявлено у 55% хлопців і 56% дівчат; низький рівень толерантності виявлено у 21% хлопців і 18% дівчат.

Розроблено корекційно–розвивальну програму, спрямовану на підвищення толерантності підлітків. Її рекомендовано реалізувати з підлітками, котрі за результатами психодіагностики показали низький рівень толерантності. Показано, що в процесі розвитку толерантності провідну роль відіграє дотримання умов: врахування індивідуальності кожного підлітка; гуманістична спрямованість занять, що сприяють подоланню проявів агресивної поведінки; поетапність подолання проявів агресивної поведінки підлітків; забезпечення насиченості індивідуальної і групової діяльності підлітка, референтність носіїв толерантної поведінки; володіння кожним підлітком інформацією про позитивні і негативні якості толерантності. Доцільно проводити групові заняття, проте дана програма допускає також індивідуальні заняття з окремими підлітками.

ВИСНОВКИ

Із психологічного погляду толерантність – це здатність особистості в комунікативних ситуаціях незбігання думок, оцінних суджень, поведінки, вірування тощо управляти зниженням чутливості до об'єкта, що відбувається завдяки механізмам терпіння (стриманість, витримка, терплячість, самоконтроль), терпимості й прийняття (співробітництво, взаємодія, поблажливість, компроміс). При цьому спілкування слугує основою базисної толерантності людей. Аналіз змісту поняття «толерантність» доводить, що цей феномен пов'язаний із комунікативними процесами, функції яких слугують основою для розуміння сутності категорії «толерантність» як особистісної якості. Це виявляється в процесі спілкування, базованого на етичних нормах, і формується на рівні мотиваційно-ціннісного ставлення до взаємодії як до рівноправного діалогу й на рівні вияву її в комунікативній поведінці.

Пріоритетне значення для формування толерантної особистості має підлітковий вік, оскільки саме тоді формуються ціннісні орієнтири, складаються відносно стійкі зразки поведінки. Під толерантною поведінкою підлітка розуміється зовнішній прояв сукупності дій, що передбачає поважливе ставлення до «іншого», здатність цілісно сприймати «іншого», здатність бачити в «іншому» рівно-цінну особистість, емоційно-вольову готовність до діалогу з «іншим», здатність до компромісів і готовність поступитися власним інтересом для запобігання конфлікту, здатність до критичного ставлення до себе.

Для вивчення психологічних особливостей толерантності у підлітків розроблено методику емпіричного дослідження, визначено його об'єкт, предмет і завдання. Об'єктом емпіричного дослідження виступили учнів підліткового віку. Предметом дослідження стали психологічні особливості толерантності у підлітків. На першому етапі емпіричного дослідження здійснювався підбір психологічних методик. Для всебічного вивчення

предмета дослідження використано діагностичний комплекс методик: опитувальник агресії Басса-Дарки; Фрайбурзька анкета агресивності; методика діагностики стилю конфлікту Томаса-Кілмана. Ці методики є достатньо надійними, валідними та адаптованими для дослідження психологічних особливостей толерантності у підлітків.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей толерантності у підлітків проводилося у 7 класі. В результаті використання діагностичних методик одержано дані, що свідчать про прояви толерантності у підлітків. З метою виявлення проявів толерантності у підлітків було визначено три рівні прояву феномена – високий, середній і низький. Емпірично визначено що хлопці характеризуються нижчим рівнем толерантності порівняно з дівчатами. Так, високий рівень толерантності виявлено у 24% хлопців і 28% дівчат; середній рівень толерантності виявлено у 55% хлопців і 56% дівчат; низький рівень толерантності виявлено у 21% хлопців і 18% дівчат.

Корекційно–розвивальна програма, спрямована на подолання проявів агресивної поведінки підлітків та підвищення їхньої толерантності, розроблена на основі основних положень психологічної корекції проявів агресії та реалізувалася з підлітками, котрі за результатами психодіагностики показали низький рівень толерантності. Проводилися групові заняття, проте дана програма допускала також індивідуальні заняття з окремими підлітками, щоб дати їм можливість звикнути до спілкування з психологом.

В процесі розвитку толерантності підлітків провідну роль відіграє дотримання наступних умов: врахування індивідуальності кожного підлітка; гуманістична спрямованість занять, що сприяють подоланню проявів агресивної поведінки; поетапність подолання проявів агресивної поведінки підлітків; забезпечення насиченості індивідуальної і групової діяльності підлітка, референтність носіїв толерантної поведінки; володіння кожним підлітком інформацією про позитивні і негативні якості толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И. В. О становлении толерантной личности в поликультурном образовании / И. В. Абакумова, П. Н. Ермаков // Вопросы психологии. – 2003. – № 3. – С. 78–82.
2. Александрова О. С. Сутність толерантності в сучасному суспільстві / О. С. Александрова // Гілея: науковий вісник. – 2010. – Вип. 42 (12). – С. 170–177.
3. Андреев М. В. Формування толерантності дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук. / М. В. Андреев. – Х., 2009. – 23 с.
4. Асмолов А. Г. О смыслах понятия толерантность / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М. : Владос, 2001. – С. 8–18.
5. Асмолов А.Г. Толерантность : от утопии к реальности / А.Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию / [под ред. А.Г. Асмолова]. – М. : Смысл, 2000. – 255 с.
6. Балл Г.О. Про співвідношення принципів і толерантності / Г.О. Балл // Педагогіка толерантності. – 1997. – № 1-2. – С. 110-111.
7. Бардьер Г. Л. Обучение толерантности: [методическое пособие] / Г. Л. Бардьер. – СПб.: Норма, 2005. – 138 с.
8. Бацевич Ф. С. Лінгвокультурні аспекти комунікативної толерантності підлітків / Ф. С. Бацевич // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 108–119.
9. Безкоровайна О. Як зробити школу толерантною: Можливості і засоби: [метод. матеріал] / О. Безкоровайна. – К.: Шкільний світ, 2006. – 128 с.
10. Безюлева Г. В. Толерантность подростков: взгляд, поиск, решение / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – М.: Вербум-М, 2003. – 168 с.
11. Бойко В. В. Коммуникативная толерантность: [методическое пособие] / В. В. Бойко. – СПб.: СПбМАПО, 1998. – 24 с.
12. Бондырева С.К. Толерантность : введение в проблему / Бондырева С.К., Колесов Д.В. – М.: Изд-во Моск. психолого-соц. ин-та, 2003. – 239 с.

- 13.Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности подростков / С.Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление: материалы IX науч.-практ. конф. – Красноярск: Краснояр. гос. ун-т, 2003. – С. 104–117.
- 14.Вчимося бути толерантними: Тренінговий курс для молоді / [упоряд. О. Собченко, А. Донець, В. Дьомкіна]. – Донецьк: ДМДЦ, 2008. – 48 с.
- 15.Гершунский Б. С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов подростков / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 3–12.
- 15а. Гірняк А. Психоекологічний потенціал розвивального підручника / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 128-136.
- 16.Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія / О.А. Грива. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 228 с.
- 17.Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.tolerance.org.md/rom/docs/decl_u.htm
- 18.Долинська Л. В. Комунікативна толерантність сучасних підлітків: навч.-метод. посіб. / Л. В. Долинська, О. С. Ніколаєнко. – К.: НПУ, 2007. – 214 с.
- 19.Зінченко А. В. Концептуальні ідеї розуміння сутності феномена «толерантність» / А. В. Зінченко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Запоріжжя : Вид-во Класичного приватного університету, 2009. – Вип. 3 (56). – С. 213–220.
- 20.Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности / Е.Ю. Клепцова. – М: Академический Проект, 2004. – 176 с.
- 21.Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении // Вопросы психологии – 2006. – №2. – С.3-12.
- 22.Латынов В.В. Стили речевого коммуникативного поведения подростков: структура и детерминанты / В. В. Латынов // Психологический журнал. – 2009. – № 6. – С. 90–100.

- 23.Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
- 24.На пути к толерантному сознанию / отв. ред. А.Г. Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
- 25.Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / под ред. Г.У.Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: МГУ им. М.Ломоносова, 2003. – 112 с.
- 26.Риэрдон Бэттли Э. Толерантность — дорога к миру / Бэттли Э. Риэрдон. — М.: Бонфи, 2003. — 278 с.
- 27.Скок А.Г. Комуникативна толерантність сучасного підлітка / А.Г. Скок // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 34. – С. 79–84.
- 28.Солдатова Г. У. Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова. – М.: Генезис, 2000. – 112 с.
- 29.Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: МГУ, 2003. – 112 с.
- 30.Стернин И. А. Толерантность и коммуникация / И. А. Стернин // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: коллективная монография / отв. ред. Н.А. Купина, М. Б. Хомяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 331–345.
- 31.Толерантность и коммуникация: коллективная монография / [под ред. Г.И. Петровой]. – Томск: Дельтаплан, 2002. – 178 с.
- 31а. Фурман А. В. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ : [монографія] / А. В. Фурман, А. Н. Гірняк, Г. С. Гірняк. – Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2012. – 328 с.
- 32.Хомяков М.Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М.Б. Хомяков // Журнал социальной антропологии. – 2003. – №4. – С. 26-31.